

Максим'юк О. В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Струк І. М.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Максим'юк Н. В.

Чернівецький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ ВІДМОВИ У ДРАМАТИЧНОМУ ТЕКСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто відмову як комунікативний акт, що функціонує за умов безпосереднього мовленнєвого спілкування і є реакцією на репліки директивного чи комісивного типу. Мовленнєва ситуація незгоди є одним із чинників, який моделює комунікативний акт відмови. Прагматичний підхід до вивчення висловлень відмови передбачає аналіз невербальних засобів відмови у художньому тексті, з поміж-яких виокремлюємо драматичний текст – багатопланове та багатоаспектне явище, що передбачає взаємодію автора та читача / глядача, автора та персонажа, персонажа та читача / глядача, а також самих персонажів. У драматичному тексті розмежовуємо авторське мовлення у формі ремарок і мовлення героїв у вигляді реплік. Це дозволяє розглядати мовлення персонажів як вербальну комунікацію, авторське мовлення – як невербальну комунікацію. Вербальна комунікація імітує спонтанне розмовне мовлення, тобто діалог, який реалізується через речення. Мовлення автора (невербальна комунікація) ущільнює інформативність тексту. Структурною одиницею невербальної комунікації драматичного тексту вважаємо ремарку, що допомагає візуалізувати прочитане – описує місце й час дії, визначає мізансцену, додає штрихи до образу героя, розкриває суть авторського бачення тієї або іншої сцени. Структурні одиниці вербальної комунікації драматичного тексту мають комплексний ієрархічний характер: первинна одиниця – репліка або монолог, вторинні – діалог, полілог. Репліка і ремарки взаємопов'язані: репліка без ремарки неоднозначна, іноді просто нелогічна, а ремарка без репліки не має смислу. Відповідно, вербальні та невербальні засоби відмови у драматичному тексті доповнюють один одного, взаємодіють як складники єдиного комунікативного процесу.

Аналіз невербальних компонентів зі значенням відмови та засобів їх омовлення у драматичному тексті здійснено на матеріалі творів українських письменників – Івана Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, творчий доробок котрих найяскравіше репрезентує усно-розмовне мовлення українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: відмова, комунікативний акт, комунікативна ситуація, мовленнєвий жанр, невербальна комунікація, драматичний текст, репліка, ремарка.

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві комунікація осмислюється «у площині інтегральної тріади вербальності, паралінгвістики та невербальності» [1]. Невербальні знаки в інтеграції з вербальними сприяють адекватному порозумінню у спілкуванні. Вербальна комунікація будується на словесних знаках, символах, репрезентованих в усному та писемному мовленні. Невербальна комунікація корелює з позаалфавітними знаками та номінаціями-вербалізаторами. Невербальна поведінка є біологічно детермінова-

ною системою, що нею забезпечується фізіологічний вияв емоцій і передавання певної інформації. Праці у галузі комунікативної лінгвістики, невербальної семіотики акцентують увагу на дієвому характері невербальних засобів як індикаторів емоційного стану людини [2].

За умов словесної комунікації набуває актуальності дослідження особливостей мовної інтерпретації невербальної поведінки «як емоційно інформативного та важливого за прагматичною спрямованістю складника процесу спілкування.

Спектр невербальних засобів широкий: допоміжні звукові елементи, що супроводжують мовлення, жести, міміка, ситуації, які супроводять спілкування і беруть участь у передаванні інформації» [14, с. 124].

У драматичному тексті (ДТ) розмежовуємо авторське мовлення у формі ремарок і мовлення героїв у вигляді реплік. Це дозволяє розглядати мовлення персонажів як вербальну комунікацію, авторське мовлення – як невербальну комунікацію. Вербальна комунікація імітує спонтанне розмовне мовлення, тобто діалог, котрий реалізується через прості речення. Мовлення автора (невербальна комунікація) ущільнює інформативність тексту. Структурною одиницею невербальної комунікації ДТ визнано ремарку, що допомагає візуалізувати прочитане – описує місце й час дії, визначає мізансцену, додає штрихи до образу героя, розкриває суть авторського бачення тієї або іншої сцени. «Структурні одиниці вербальної комунікації ДТ мають комплексний ієрархічний характер: первинна одиниця – репліка або монолог, вторинні – діалог, полілог» [23, с. 32]. Репліка і ремарка взаємопов'язані: репліка без ремарки неоднозначна, іноді просто нелогічна, а ремарка без репліки не має смислу. Відповідно, вербальні та невербальні засоби у ДТ доповнюють один одного, взаємодіють як складники єдиного комунікативного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висловлення зі значенням відмови (ВВ), що функціонують в українськомовному соціумі, слугували об'єктом зацікавлення українських і зарубіжних мовознавців. Окремі аспекти відмови описували у складі макроєдиниць взаємодії як змістову складову частину комісивного (Т. Н. Шелінгер [26]), превентивного (Г. Є. Блінушова [7]) і директивного (Г. Г. Буторіна [8]) дискурсів в англійській і німецькій мовах, як регулятив некооперативної взаємодії на матеріалі англійської, французької та російської мов (О. Л. Шевченко [25], Г. Г. Яковлева [27]). ВВ використовували як ілюстративний матеріал у дослідженні природи реактивних реплік (Н. Д. Арутюнова [4], О. А. Кнурова [11], Л. І. Полянська [19]) та опозитивних відношень (Н. В. Малімонова [15], А. М. Радаєв [20]). Дослідженню ВВ в англійськомовному художньому дискурсі присвячена праця Н. А. Одарчук [16], у російськомовному – О. В. Бичихіної [9], в українському – Н. В. Максим'юк [13]. Етикетно канонічні ВВ були об'єктом дослідження дискурсів недеструктивної взаємодії на матеріалі німецької мови (І. М. Осowska [17]). Непрямі й імпліцитні мовленнєві акти

відмови (МAB) на матеріалі німецької та російської мов дослідила С. О. Симонова [22]. Стратегічний аспект комунікативного акту відмови (КАВ) на матеріалі російської, англійської та французької мов опрацьований у дослідженні М. А. Пащенко [18].

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз невербальних компонентів зі значенням відмови та засобів їх омовлення у драматичному тексті. Матеріал дослідження – драматичні тексти українських письменників – Івана Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, творчий доробок яких найяскравіше репрезентує усно-розмовне мовлення українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Невербальні засоби комунікації (НЗК) у ситуації відмови сприяють нейтралізації ілюкутивної полісемії ВВ, експлікуючи зміст відмови. Необхідною передумовою інтерпретації невербальної інформації як виразника відмови є наявність спонукальної ситуації у стимулі, на яку прогнозується ситуація прийняття або відмови. НЗК можуть доповнювати вербальні засоби вираження відмови або самостійно виражати реакцію відмови. Пор.: КРАМАРЮК. *Чув? Приятний чоловік! Позич йому п'ять рублів... Ах ти, кундель! Та якби у мене було п'ять рублів, то я б з тобою не говорив. Ти зрозумій, Вася: я дворянин, потомствений дворянин, прадід мій мав таких лакеїв, як Усай, а тепер... (Розводить руками.)* (Іван Карпенко-Карий); МАЮФЕС. *Десять тисяч. Пузир (тяжко переводє дух). Не дам! МАЮФЕС. Щоб потім не калялись. Пузир (крутить головою). Не дам!* (Іван Карпенко-Карий); РОМАН *(випускає Гершка). Тю! Бий його сила божя! Жида поцілував замість Мотрі... ГЕРШКО (одмахується шапкою). Не подходи, уб'ю! Гвулт! Рятуйте!* (Іван Карпенко-Карий).

Мовець може послуговуватися невербальним арсеналом як спонтанно, так і передбачувано, щоб підкріпити свою відмову найбільш контекстуально вдалою невербальною формою ВВ: ХИМКА *(од дверей). Чи зараз давати вино і шклянки? ПРОНЯ (аж схопилась). Іди собі! (Прокіп Свиридович докірливо махає головою, а стара рукою.)* (М. Старицький). Комунікативна ситуація відмови описується за допомогою характерного для відмови повертання голови з боку вбік, що підсилене тактильним жестом *махати рукою*. Показником відмови є прислівник «докірливо».

Найтиповішими НЗК у ситуації відмови є комунікативні акти мовчання та кінесичні акти. Акт

мовчання – це складна комунікативна одиниця, яка має властивості знака і комунікативно-прагматичну структуру мовленнєвого акту (МА). Основною ознакою акту мовчання є «здатність передавати певну інформацію у відповідному контексті» [12, с. 75]. Н. Д. Арутюнова [5], розглядаючи мовчання, підкреслює, що воно є значущим переважно в семіотичному сенсі. Мовчання – це знак певного змісту, який за ним стоїть, злитий із мовчанням як означуване з нульовим означальним.

Акт мовчання є відповідним мовленнєвим ходом, частиною комунікативного процесу – від мікродіалогу до дискурсу. Це МА «із максимальним семантичним потенціалом, тому він найбільш контекстно залежний. Комунікативний акт мовчання належить до непрямих мовленнєвих актів» [21, с. 122].

У діалозі мовчання як альтернатива слову може інтерпретуватися залежно від ситуативних, соціальних і психологічних факторів спілкування, напр., ПИСАР. *Слухайте сюди, я вам розкажу одну причту. Їхав один чоловік через вузький місток, а йому назустріч полупанок. «Звертай!» – кричить полупанок. Той мовчить. «Звертай!» – кричить удруге. Той таки мовчить. Полупанок баче, що неперевага, вже промовив стиха: «Будь ласка, зверни, чоловіче добрий». А чоловік тоді і одмовив: «А де ж ваше здрастуйте?..»* (М. Кропивницький).

У драматичних творах Івана Карпенка-Карого часто мовчання як невербальний компонент підсилює мовленнєву дію відмови: КРАМАРЮК (до Івана). *Графиня жде вас!* ІВАН (до нього). *А Людмила з графом... У... У... У... (Мовчить; одривчасто). Я утомився... Нездужаю... скажи – не піду* (Іван Карпенко-Карий); ІВАН. *Допивай чай і піди скажи Кактусу, що я на репетицію не прийду. (Мовчить.) А може, і грать сьогодні не буду* (Іван Карпенко-Карий).

Мовчання сигналізує про міжособистісні взаємини співрозмовників. Воно може бути або маркером напруження в дискурсі. Пор.: *Отаман крикнув грізно: «Хто дівку захопив?» Усі мовчали* (Іван Карпенко-Карий); ШМИГЕЛЬСЬКИЙ. *Нас бог розсудить там, а поки що суди мене, як хочеш, сам!* ГНАТ (мовчить). *Жаль твого розуму. Я б тебе не покарав, якби був певен в тім, що до моїх думок пристанеш і Саву покарать мені допоможеш!* (Іван Карпенко-Карий). Мовчання може свідчити про невпевненість, відтермінування згоди або відмови: ГНАТ. *Ти сердився? Варка мовчить і дивиться на Гната лукаво спідлоба* (Іван Карпенко-Карий).

Ситуація мовчання як вияв певної емоції зумовлює відповідну «поведінку» комунікантів. Наприклад, у п'єсі М. Старицького «За двома зайцями» мовчання є виявом емоції образи та демонструє ситуацію відмови від спілкування: ГОЛОХВОСТИЙ (*входить тонно; у шляпі, рукавичках і при паличці: тре часто руку об руку*). *Честь імєю, за великое щастя, одрикамендуватись у собственім вашім дому!* (ПРОНЯ мовчить.) (М. Старицький); ПРОКІП СВИРИДОВИЧ. *Ну, ну! Не сердься, моя старесенька, то я пожартував!* (Стара мовчить надуто.) *Не сердься-бо, моя сивесенька!* (М. Старицький).

Прагматика мовчання відрізняється від прагматики говоріння тим, що: «1) спектр прагматичних значень мовчання набагато вужчий через відсутність лексичного наповнення; 2) прагматичні значення мовчання чітко і недвозначно підкріплюються мовою тіла; 3) прагматичні значення мовчання частіше й ефективніше передають емоції, ніж прагматичні значення слів; 4) мовчання яскравіше фіксує солідарність або напруження в комунікації, ніж слова» [21, с. 123].

Мовчання має «адресата, мотив, а почасти й ціль і може наповнюватися конкретним змістом» [5, с. 108]. Мовчання тематично модифікується, змінюється, валоративно впливає на осмислення того, хто ми є та що ми робимо. Т. О. Анохіна визначила такі типи мовчазних ситуацій: «1) не хочу говорити; 2) не знаю, що сказати; 3) хочу й мовчу; 4) чому мовчиш? 5) слухаю; 6) не погоджуюся; 7) погоджуюся» [3, с. 12]. Для КАВ характерною є ситуація «не погоджуюся». Пор. ситуацію мовчання у п'єсах Івана Карпенка-Карого: ПИЛИП (*присідаючи, вдивляється вслід Панасові і Марусі*). *Пішли до Марусі! Він плеще, а Маруся мовчить. Вона його не любить...* (Іван Карпенко-Карий). Мовчання Марусі вмотивовано небажанням реагувати на залицяння Панаса.

У ситуаціях відмови реакція мовчання позначає завуальоване небажання мовця задовольнити відповідь комунікативного партнера: ПУЗИР (*приймає піднос*). *Спасибі, спасибі. Сідайте. Сіли. Мовчать. А ніхто з вас вчора не був у городі? Економими переглянулись. Мовчать.* ЛІХТАРЕНКО. *Ні. ПУЗИР. Я думав, може, хто чув які цікаві новинки городські. Мовчать* (Іван Карпенко-Карий).

У процесі комунікації не менш значущими є жести. Це свідомі чи несвідомі рухи людини, у т. ч. й рухи її тіла, які супроводжують мову чи заміняють її. Жест повідомляє про бажання людини і про те, що вона у момент розмови відчу-

ває, а звичний для когось жест свідчить про рису її характеру. Відомий жест відмови або заперечення – це відштовхувальні рухи рукою чи двома руками долоньями вперед: ХАРИТИНА (*кидається до руки*). Дядечку! ЦОКУЛЬ (*відштовхує рукою*). Не треба. Так, – виходить, хочеш? (Іван Карпенко-Карий). ГОЛОХВОСТИЙ. Яким сортом? Адже ваша мати мені слово дала... ГАЛЯ (*вириваючи руку*). Так і повірили! ГОЛОХВОСТИЙ. Та не пручайтесь-бо, потому ішо у мене аж печінки пручаються! ГАЛЯ (*виривається*). Пустить-бо! (І вибіга) (М. Старицький).

У КАВ жести найчастіше слугують допоміжним засобом, підсилюючи відмову: МАР'ЯНА (*одпиха*). Одчепись! (Іван Карпенко-Карий); МАРТА. Та одчепіться! (*Штовха ліктем*) (М. Старицький); ГЕРВАСІЙ (*маха рукою на Протасія і перебива його*). Послухай мене, Степане, покинь ти думку про чиновника! (Іван Карпенко-Карий).

Пригнічений стан Марусі Богуславки із п'єси М. Старицького, її болісне розчарування та незгоду зі словами матері посилює невербальний компонент *сплеснути руками*: ГАННА. Як?! Та ти Чи з чаду, чи сліпуєш нарочито? Не кривдив? Ха!! Та він дуриє тебе, Як те дівча... МАРУСЯ (*сплеснула руками*) Ой мамо, мамо! Що ви?! (М. Старицький).

Жестом, який символізує відсутність чогонебудь або відмову дати це, слугує дуля. Цей жест може бути символом експресивної, обуреної відмови надати якусь послугу або прийняти чиясь пропозицію. Такі невербальні компоненти омовлені фразеологічними одиницями *піднести дулю, дати дулі, дуля з маком*, напр.: МАТВІЙ. От і не вгадав: думав могорич пить, а *піднесли дулю*, – і ніс, здається, не свербів (Іван Карпенко-Карий); СТАРШИНА. Нехай собі чешуть язика! Собака бреше, а вітер несе. Що то вони щитають нас будуть, чи як? Я їх почитаю! А холодна нащо? Поки що ціна підніметься, продамо хліб і бички, то й гроші покладемо на своє місце; *от їм і дуля*, хоч би й до начальства дійшло (Іван Карпенко-Карий). Дуля є агресивним, образливим жестом, який показує зневагу до співбесідника: ГАННА (*дає вслід Іванові дулі*). На, на! Йди к бісу! Злякав як! Де ж пак! (До Софії.) Слин, слинь, поки очі не повилазили. Тільки й знаєш хлипать (М. Старицький); ОЛЕНА. Чому ж не привітаєтесь? (Уклоняється). Та й чим би то я мала гордувати? Мамо, йдіть мерщій додому, бо там вже й до скрині добираються. СТЕХА. А *дулі їм з маком!* (М. Кроповницький).

В українській культурі своєрідним засобом відмови слугує вручення гарбуза. За функціональним навантаженням така дія прилягає до невербальних засобів відмови. Раніше гарбуза вручали сватам на знак відмови небажаному претендентові на шлюб, згодом ця дія стала символом відмови взагалі: БИЧОК. От Гордій Човгало, той добре розсудив! Адже чула, як поліз до його дочки Христі свататись Максим Лупаленко? Тож торік уосени сватався, а це знову сунувся було – оце після маковія, так Гордій і *підніс* йому такого *гарбуза*, що ледве намацав двері, – хотів бити і його, і старостів! (М. Кропивницький); БУРЛАКА. Захотілось йому, бач, молоду Олексину собі висватать, а та йому *гарбуза піднесла*, і то він так метиться. Він вас усіх заставе робить на нього, як ви будете мовчать! (Іван Карпенко-Карий); ДЕМ'ЯН. Сій-богу, ні! Степан сам сьогодні приходив до мого батька, прохав, щоб пішли старостою до Варки. Батько вже збираються, мнуть табаку у черенку, а дядько Микола *зайдуть за ними з Степаном разом. От гарбузюку піднесуть, от сміха буде!* (Іван Карпенко-Карий). Гарбуз інтерпретують також як «засіб чемної відмови» [10, с. 213].

В українській культурі відомі й інші чемні способи відмови. На Поділлі дівчина, «яка не виявляла згоди на одруження, брала принесений старостами хліб і, поцілувавши його, говорила: «Спасибі за честь. Хай вам Бог дає з інших рук»», а на Житомирщині «брала зі столу чарку для частування старостів і ставила її в мисник або ж відмовлялася поклоном брати піднесену їй чарку з рук старости» [24, с. 434].

Одним зі способів нечемної відмови є «вручення макогона, поширене в гуцулів і на Галичині. Функціонально цей знак подібний до дулі, водночас він символізує дітородний орган» [6, с. 249], яким відганяють небажаного представника іншого роду, виявляють зневагу до нього.

У КАВ значущими є і мімічні засоби комунікації. У ситуації відмови погляд, вираз очей, рухи брів, кінеми губ увиразнюють характер відмови:

АНДРІЙ (*заскреготав зубами*). Годі, Йосип Степанович! Не знаю, хто з нас честі не має! (М. Кропивницький); МИКИТА. А чому ж не з тобою? 7-Й ПАРУБОК (*сміючись*). Бо ви обоє панського кода: твій батько з лакизів, а її з поварів!... (М. Кропивницький). Важливою складовою частиною кінесики є візуальний контакт. Очі людини передають найточніші та найвідкритіші сигнали міжособистісної комунікації: МИКИТА. Справді? Покірливий, виходить, мов той ледачий

уцик: хоч на хвоста йому наступи, й не писне. ОДАРКА (*підвела очі*). *І ти думаєш уразити мене такими речами? Та хоч ти собі що хочеш вигадуй, мели собі язиком, скільки влізе, а мені аж нічого-сінько!...* (М. Кропивницький).

Для ситуації відмови характерні різні типи поглядів. Найчастотнішими є байдужий погляд або безконтактність (дія відведення погляду). Залежно від комунікативної настанови (гармонізація / дисгармонізація взаємин комунікантів) погляд може бути доброзичливим, гнівним, невдоволеним тощо: СТАРШИНА. *Пишіть протокол! Чули, що він казав?* ПИСАР (*підіймається, витріщив очі і дивиться*). *Не уро-зумів!* (Іван Карпенко-Карий); ГАЛЯ. *Мамо, хіба я в чім винна?* СЕКЛИТА. *Та годі, годі! Нічого мені ману пускати, очі одводити. На ось горня, та почастуй варенухою дорогого гостя, та поговорить любенько...* (М. Старицький); СЕКЛИТА. *Як! Хто його знає? А ти не знаєш – свята та божя! Ах, обманиця чортова, матері хочеш очі одвести? Так і повірили!* (М. Старицький).

Важливим складником невербальної комунікації є проксемика, що вивчає просторові умови спілкування, зокрема відстань між комунікантами, їхнє просторове розміщення, вплив теорії на процес комунікації. Людині властиво розподіляти простір. Простір є невід'ємним компонентом спілкування, адже з огляду на його використання під час комунікації можна доповнити і пояснити інформацію, отриману завдяки вербальним засобам. Досить виразно виявляється двоїстий характер проксемічних невербальних комунікативних компонентів: той самий проксемічний компонент може маркувати різноспрямовані інтенції й викликати діаметрально протилежні реакції комунікативного партнера. У ситуації відмови такі проксемічні характеристики є формалізаторами негативної партнеродиспозиції та інтенсифікаторами стану недоброзичливості мовця: МИХАЙЛО. *Губами тільки доторкнулась – і степіла горілка. Ну й дівчина! (Хоче обняти її).* МАР'ЯНА (*одвертається*). *Куди?* (Іван Карпенко-Карий); ПУЗИР. *Прощайте! (Подає руку.) Золотницький одвернувся. (Пузир здвигнув плечима.) Як завгодно. (Вийшов.)* (Іван Карпенко-Карий); ІВАН (*робить рух до неї*). ЛЮДЯ! (*Одступа.*). *Ні! Не підходь. (Закриває лице руками.) Не дивись на мене, я знаю яд твоїх очей – доволі вже отрути!* (Іван Карпенко-Карий).

У невербальній комунікації значну роль відіграють просодичні засоби, що супроводжують усне мовлення, надаючи йому додаткових зна-

ченневих відтінків. До них відносять інтонацію, ритм, тембр голосу людини. У ситуації відмови такі засоби виступають індексами емотивності та негативного волевого стану мовця. Просодичні показники змісту відмови коливаються від вираження спокійного, але впевненого тону, до відтінків роздратування, що залежить від психічного стану мовця та інших екстралінгвістичних чинників: СТАРШИНА. *Іди звідиця, кажу тобі! А то ти договоришся, що я тебе по 38-й!* БУРЛАКА (*сердито*). *Ні, не піду. Вам би хотілось, щоб і я, як другі, мовчав? Та цього не буде!* (Іван Карпенко-Карий). СЕКЛИТА (*ще дужче*). *А щоб ти не діждав, щоб я за дочку гроші брала? Щоб я рідну дитину продавала? Не діждеш! Не втечеш! Не пуцу! У мене одна дитина, як одно сонце у небі! Нащо ти зводиш її з ума?!* (М. Старицький); ОЛЕНА (*біжить до нього*). *Осьдечки Андрієва правда, ось у жмені держу! Не дам, не дам тобі!* (*Промовляє чуло*) (М. Кропивницький). СИДІР. *Покиньте ви оцю статистику та робіть, що нам нужніше: пишіть приговор за Панаса, щоб його зараз у острог, тоді й доносів його не так поймуть віри.* ПИСАР (*невдоволено*). *Де ще те теля, а ви з добнею бігаєте!* (Іван Карпенко-Карий).

Фіксуємо ситуації відмови, у яких поєднуються кілька НЗК, що значно підсилює перлокуцію висловлення, експлікуючи негативно-оцінне ставлення до партнера та нав'язування йому своєї волі. Як засвідчує фактичний матеріал, поєднання НЗК є довільним. Напр., поєднання кінесичних і просодичних компонентів; кінесичних, екстралінгвальних і просодичних невербальних засобів: САВА. *Нема! Нема! (Б'є кулаком об стіл, говорить нервно, ніби хоче заглушити тривогу душі.)* (Іван Карпенко-Карий); ГНАТ (*шарпає Софію так, що та трохи не пада*). *Прочуняйся, кажу тобі!* СОФІЯ. *Не буду, не буду, не буду! (Захищає себе руками, а далі впала в істерику – регоче помалу, а потім дужче)* (Іван Карпенко Карий).

Висновки і пропозиції. Отже, невербальні засоби комунікації в комунікативному акті відмови нейтралізують іллокутивну полісемію висловлень відмови. Вони доповнюють вербальні засоби вираження відмови або виражають реакцію відмови самостійно. Перспективу репрезентованого дослідження вбачаємо у подальшому поглибленні знань про взаємодію вербальних і невербальних компонентів зі значенням відмови у драматичному тексті з урахуванням соціальних, гендерних і психологічних чинників за умов реалізації конкретної комунікативної ситуації.

Список літератури:

1. Poyatos F. *New Perspectives in Nonverbal Communication: Studies Cultural Anthropology, Social Psychology, Linguistics, Literature and Semiotics Text*. Oxford : Pergamon Press, 1983. 361 p.
2. Анохіна Т. О. Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силенціального ефекту в англomовному художньому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Запоріжжя, 2006. 18 с.
3. Анохіна Т. О. Семантизація категорії мовчання в англomовному художньому дискурсі : монографія. Вінниця, 2008. 160 с.
4. Арутюнова Н. Д. Феномен второй реплики, или о пользе спора. *Логический анализ языка*. Москва, 1990. С. 175–189.
5. Арутюнова Н. Д. Молчание: Контексты употребления. *Логический анализ языка: язык речевых действий*. Москва, 1994. С. 106–117.
6. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования. Москва, 2007. 600 с.
7. Блинушова Г. Е. Взаимодействие вербальных и невербальных факторов при реализации побуждения в современном немецком языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Москва, 1994. 24 с.
8. Буторина Г. Г. Коммуникативная ситуация «побуждение – реакция» в современной англomовноязычной речи (на материале диалогов в английской и американской прозе XX века) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Москва, 1993. 16 с.
9. Бычихина О. В. Высказывания со значением отказа (Семантико-прагматический и когнитивный аспекты) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 : Новосибирск, 2004. 216 с.
10. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ, 2002. 664 с.
11. Кнурова О. А. Реактивные высказывания в современном английском языке : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Киев, 1987. 187 с.
12. Крестинский С. В. Молчание в системе невербальных средств коммуникации. *Тверской лингвистический меридиан*. 1998. Вып. 1 С. 74–79.
13. Максим'юк Н. В. Висловлювання зі значенням відмови в українському художньому діалогічному дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2014. 20 с.
14. Максим'юк Н. Невербальна репрезентація змісту висловлень зі значенням відмови. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2015. Вип. 752. Слов'янська філологія. С. 123–128.
15. Малимонова Н. В. Семантические типы оппозитивных отношений и оппозитивная реакция. *Вісник Харківського державного університету*. Вып. 384 (Т. 2). 1995. С. 90–93.
16. Одарчук Н. А. Семантика та прагматика висловлень відмови в англomовному художньому дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Луцьк, 2003. 250 с.
17. Осовська І. М. Висловлювання-відмова: структурно-семантичний та комунікативно-прагматичний аспекти (на матеріалі сучасної німецької мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2003. 20 с.
18. Пашенко М. А. Стратегический аспект коммуникативного акта отказа : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.19. Иркутск, 2012. 21 с.
19. Полянская Л. И. Коммуникативно-прагматическая структура высказываний реакции : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Пятигорск, 1990. 157 с.
20. Радаев А. М. Функциональная модель оппозитивного (полемиического) диалога : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.19. Киев, 1983. 18 с.
21. Радионова Е. С. Семантика и прагматика молчания. *Российский лингвистический Ежегодник (РЛЕ) (Лингвистический ежегодник Сибири (ЛЕС))*. Вып. 3. 2001. С. 121–130.
22. Симонова С. О. Коммуникативно-когнитивные особенности выражения косвенных и имплицитных речевых актов отказа в диалогическом дискурсе : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.19. Москва, 2011 25 с.
23. Струк І. М. Мовчання як екстралінгвальний компонент у драматичному тексті буковинських письменників. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. Серія «Філологічні науки». Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. Series "Philological sciences"*. 2020. № 1 (25). С. 32–35.
24. Українці: Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. Кн. 1. Опішне, 1999. 527 с.
25. Шевченко О. Л. Средства косвенного выражения побуждения в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Киев, 1985. 24 с.
26. Шелингер Т. Н. Нетрадиционно выделяемые коммуникативные единицы современного английского языка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Ленинград, 1986. 22 с.
27. Яковлева Г. Г. Речеорганизующая функция директивных реплик в диалоге (на материале французского и русского языков) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 0.02.05. Тверь, 1994. 20 с.

**Maksymiuk O. V., Struk I. M., Maksymiuk N. V. NON-VERBAL MEANS
OF THE COMMUNICATION IN THE DRAMATIC TEXT OF UKRAINIAN WRITERS
OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES**

The article dwells on the refusal as a communicative act which functions in the conditions of direct verbal communication and is a reaction to the directive or communicative type of remarks. The verbal situation of disagreement is one of the factors that create the communicative act of refusal. The pragmatic approach to the study of the refusal utterances involves the analysis of non-verbal means of refusal in the artistic text among which we can identify the dramatic text – a multifaceted and multidimensional phenomenon which involves interaction between the author and reader/viewer, author and character, character and reader/viewer, as well as the characters themselves. We separate the author's speech in the form of remarks and the speech of the characters as replicas in a dramatic text. It allows us to consider the characters' language as a verbal communication, and the author's language as a non-verbal communication. Verbal communication involves spontaneous oral communication, i.e. dialogue, which is realized through the sentence. The author's speech (nonverbal communication) intensifies the informativeness of the text. The structural unit of nonverbal communication of the dramatic text is the remark that helps to visualize what has been read – describes the place and time of the action, identifies the scene, adds features to the image of the hero, reveals the essence of the author's perception of this or that scene. The structural units of verbal communication of the dramatic text have a complex hierarchical nature: the primary unit is a replica or monologue, the secondary units are dialogue, and polylogue. Replica and remarks are interconnected: a replica is ambiguous without a remark, sometimes is simply illogical and a remark is meaningless without a replica. Accordingly, verbal and nonverbal means of refusal in the dramatic text complement each other, interact as components of a single communicative process.

The analysis of nonverbal components with the meaning of refusal and their means of expression in the dramatic text is made on the material of the works of Ukrainian writers – Ivan Karpenko-Karyy, M. Starytsky, M. Kropyvnytsky. Their works represent the oral and conversational speech of Ukrainians in the second half of the XIX century – the beginning of the XX century preferably.

Key words: *refusal, communicative act, communicative situation, speech genre, non-verbal communication, dramatic text, replica, remark.*